

ROMÁNSKA

architektúra na Slovensku

Kostol sv. Jána Krstiteľa v Sedmerovci z polovice 12. storočia, pohľad od juhovýchodu. Typický zemepanský kostol so západnou emporou príbuzný pôdorysom i výrazom interiéru a exteriéru kostolu v Dražovciach. Veža vťahnutá dovnútra pôdorysu sa nachádza nad strednou časťou podklenutej empory, predĺžená polkruhová apside je zaklenutá zvyčajnou konchou.

(Vyšlo 1984)

Foto: Petr Paul

Posudzovanie románskej architektúry na Slovensku a najmä jej začiatkov je spojené s mnohými problémami. I keď sa v posledných dvoch-troch desaťročiach podstatne obohatili naše vedomosti o jej celkovom charaktere a archeologické výskumy sprostredkovali nové závažné fakty, predsa dnešný stav poznania nepostačuje na jej objektívne zhodnotenie. Zhruba celé územie Slovenska, najmä jeho juhozápadná časť, ako súčasť Veľkomoravskej ríše zohráva významnú úlohu v jej kultúrno-historickom rozmachu, ktorý sa prejavil aj vo výtvornom umení. Niet pochyb o tom, že práve stavitelské umenie Veľkej Moravy bolo jedným z prvoradých zriediel ranostredovekej architektúry v stredoeurópskom prostredí. Aj tu sa rodí monumentálne stavebné umenie v spojení s kresťanstvom, v misionárskych ziskavajú predstavitelia vládnučích vrstiev oporu pri tvorbe svojej ideológie, ktorá sa upevňuje vedno so štátoprávnym procesom a sami podporujú prvé stavby kostolov priamo na svojich sídlach. Na území Slovenska by mohol byť najstarším z nich práve nitriansky kostol kniežata Pribinu, známy zatiaľ len z písomných prameňov, podľa ktorých ho vysvätil niekedy pred rokom 830 salzburský arcibiskup Adalram.

Christianizačný proces „zhora“ pokračuje v podstate cez celé románske obdobie a len postupne zahŕňa a získava široké vrstvy slovanského obyvateľstva, dlho lipnúce na pohanských tradíciách. Jeho výrazom sú vlastnicke zemepánske kostoly predstavujúce podstatnú zložku celej stredoeurópskej románskej architektúry. Takmer všetky ich základné pôdorysné typy pozná už veľkomoravské umenie. Mnohé z jeho stavebných pamiatok, známych dnes len z vykopávk, mohli pretrvať až do románskeho obdobia a byť priamym vzorom architektúry konsolidujúceho sa uhorského štátu, ktorý až v prvej štvrtine 11. storočia definitívne pohltil slovenské územie. Na druhej strane zas nie je vylúčené, že raz bude možné časovo posunúť niektoré zo zachovaných stavieb na Slovensku bližšie k ich veľkomoravským východiskám. Túto lákavú možnosť podporuje skutočnosť, že v prechodnom období 10. storočia bola pravdepodobne väčšina územia Slovenska súčasťou Prémyslovského štátu, priamo napojeného na architektúru Veľkomoravskej ríše, ktorej centrá sa ocitli na jeho území.

Týka sa to najmä stavebného typu rotúnd, nerozlučne spätého s pokresťančovaním stredoeurópskych území. V čle vývoja stojí práve Veľká Morava, kam sa rotundový typ dostáva z Dalmácie snád prostredníctvom misionárov z Aquilejského patriarchátu ešte začiatkom 9. storočia. Už na istrijsko-dalmatínskom pobreží sa podľa vzoru cisárskych stavieb vytvorila vyhranená symbolika formy týchto kruhových stavieb – oslava moci cirkvi a zakladateľa kostola alebo vládnucej dynastie zároveň. Vďaka nej sa stali žiadaným typom celej stredoeurópskej architektúry. Po najstarších veľkomoravských rotundách, medzi ktoré patrí aj nedávno vykopaná rotunda v Ducovom a pravdepodobne aj rotunda na území Kocelovho balatonského panstva vo Veszpréme, časovo nasledovali kniežacie rotundy z 9.–10. storočia v Poľsku a od 10. storočia aj v Čechách. Ako kostolný typ vládnúčich dynastií sa rotunda stala vzorom i pre ostatnú šľachtu, nevedno však, či sa povedomie jej spomenutého symbolického charakteru udržalo aj pri neskorších viďeckých zemepánskych rotundách.

Na Slovensku nemajú prosté kostoly s valcovou loďou (rotundy) takú jednotnú formu ako na Morave a v Čechách. Formou i geograficky iste s Moravou súvisí rotunda sv. Juraja v Skalici bez veže, s valcovou loďou a podkovovitou apsidou, ktorú možno zatiaľ len hypoteticky datovať do 11. storočia. Staršia vrstva týchto stavieb, z ktorých niektoré ešte možno ukrýva zem (len nedávno boli vykopané základy rotúnd na Trenčianskom hrade, v Michalovciach a v Spišskej Kapitole, pochádzajúce z 11.–12. storočia), súvisí asi s Veľkou Moravou, mladšie, tvarovo bohatšie centrály, ktoré slúžili ako zemepánske kostoly, nadväzovali na nové podnety z juhu. Z nich napríklad rotunda Všetkých svätých v Decitciach z roku 1172 má oválnu loď vloženú do kubického plášťa a predĺženú polkruhovou apsidou. K rotunde Dvanástich apóstolov v Bini z 12. alebo prvej štvrtiny 13. storočia, ktorej kompaktný valcový plášť je vyhlbený len vnútra plytkou apsidou a dvanástimi polkruhovými nikami symbolizujúcimi patrocínium, sa dajú nájsť viaceré vzdialené paralely na východe aj na západe, vo Veľkej Morave (Mikulčice) a v Poľsku (Wislica). Z nich len rotunda v maďarskej Kerekegyháze má apsidu vyhlbenú vo vnútornej stene. Na konci vývojového radu rotúnd na Slovensku, ktoré tu pretrvali rovnako ako v okolitých krajoch až do 13. storočia (z jeho prvej polovice pochádzajú napríklad ešte rotundy v Malých Kostiách a Jaisovom), stojí rotunda sv. Kríža v Dudváhu pred polovicou 13. storočia, ktorá je jedným z posledných dokladov pretrvávajúcej veľkomoravskej tradície a nie je preto vylúčené, že jej jadro je staršie. Tvaroslovie ju však zaraďuje do iných – podunajských slohových súvislostí (plastyky prepracovaný ornamentálny vlys pod strechou a šesťdielna rebrová klenba lode).

Druhým základným typom romaniky na Slovensku sú jednolodové kostoly s polkruhovou apsidou, ktoré sa uplatňovali častejšie už vo veľkomoravskej architektúre. Stáli rovnako ako rotundy na zemepánskych dvoroch, a aj keď postupne preberali farskú funkciu, charakteristická západná empora naďalej vyjadrovala privilegované postavenie ich vlastníka – zemepána. K najstarším takýmto stavbám s polkruhovou pretiahnutou apsidou patrí kostol sv. Štefana v Párovciach, pochádzajúci azda už z 10. storočia; rovnaký pôdorys majú odkryté základy kostola v Zliezovciach a opakujú ju najmä početné stavby zo storočia nasledujúceho. Kostol sv. Juraja v Kostofanoch pod Tribečom len nepriamo datujú nástenné maľby do 11. storočia, o možnosti jeho podstatne staršieho datovania však svedčí rovno uzavreté kňazisko, aké sa vyskytuje v najstaršej vrstve veľkomoravskej architektúry zastúpenej i na Slovensku (Martinský vrch pri Nitre).

K podstatnému rozmožňovaniu zemepánskych kostolov dochádza v 12. storočí. Na jeho začiatku sa rozpadá pôvodný veľkofarský systém (založený ešte sv. Štefanom) a postupne ho nahrádza archidiakonátne zriadenie, v ktorom sú jednotlivé fary zriadené pre menšie obvody. Početné analógie tohto typu sa našli v oblasti Balatonského jazera; z Maďarska asi pochádza aj motív veže vtiahnutej do pôdorysu lode a spojenjej s emporou ako v kostole sv. Michala archanjela v Dražovciach z prvej polovice 12. storočia a v o niečo mladšom kostole sv. Jána Krstiteľa v Sedmerovej. Z vidieckych zemepánskych kostolíkov spomeňme ešte kostoly v Chalmovej, Koliňanoch, Orešanoch, Borši a Strede nad Bodrogom.

Charakterizuje ich prostá forma bez dekoratívnych článkov a nedajú sa presnejšie datovať, len obecné zaradiť do 12. storočia. Z tohto pomerne jednotného radu sa vymyká len kostol sv. Michala archanjela v Klížskom Hradišti, ktorého drevená empora siahala nezvyklo až do polovice kostola a bola prístupná znútra loď vretenovým schodiskom vloženým do valcovitej veže prislavenej mimoosovo k západnej fasáde. Rovnakého typu je aj juhoslovenská skupina zemepanských kostolov z 13. storočia, ktorej špecifikom je však tehlový stavebný materiál: Čierny Brod, Hamuliakovo, Orešany, Štrvrtok na Ostrove, Jelka. Len kostol v Petroviciach má medzi apsidu a loď vložený štvorcový a tento zložitejší záver zvonka členený slepou arkádou, podobnou kostolu v Gáni.

Dôležitou zložkou kultúrotvorného procesu, pokresťančovania, kolonizácie spojenej s kultivovaním panenskej pôdy bolo zakladanie kláštorov, sprvu najmä panovníkom, od 12. storočia i súkromnou iniciatívou šľachty (tzv. rodové kláštory). Ako prví prichádzajú na Slovensko benediktíni povolani najprv na maďarské územie z českého Břevnova. Na konci 11. storočia vieme už o troch benediktínskych kláštoroch na Slovensku, prvé zachované kláštorne kostoly pochádzajú však až z druhej polovice 12. storočia. Práve vďaka kláštorom, ktoré mali kontakty s pokročilejšími oblasťami západnej Európy, vracia sa opäť na naše územie viacerodňová, prípadne baziliková dispozícia, ktorú v jednoduchšom stvárnení poznala už Veľká Morava (základy veľkomoravskej baziliky na Bratislavskom hrade). V 12. storočí si benediktíni v Hronskom Beňadiku stavajú chrám typický pre ich rádové stavitelstvo – trojlodiovú baziliku bez priechnej lode, s dvoježevým priečelím a tromi polkruhovými apsidami.

Zatiaľ čo z tejto stavby je známy len pôdorys rozvrh pod dnešným kostolom, trojlodie kostola benediktínskeho opátstva v Diakovciach z roku 1228, ukončené tromi predĺženými polkruhovými apsidami, sa zachovalo len v nepatrne pozmenenom stave. Zvláštnosťou tejto stavby, ktorá patrí k najvyšším vrcholnorománskym kostolom na Slovensku, je vertikálne predelenie priestoru na dve podlažia, čím vznikajú dva pôdorysne zhodné priestory nad sebou. Toto na stredo európskom území ojedinelé riešenie vyvoláva pochybnosti o jeho pôvodnosti. Východný záver a niekdajšia západná dvoježevá fasáda tohto tehlového chrámu súvisia so stavbami v Maďarsku.

Dvoježevé fasády sa uplatňujú aj tam, kde je bazilika redukovaná na jednolodie, ako v benediktínskom opátskom kostole v Rimavských Jánovciach, v premonštrátskom kostole v Bzovíku z konca 12. storočia. Oba tieto kostoly založili feudáli a ich redukovaná podoba opakuje v polovici nasledujúceho storočia kostol Všetkých svätých v Diviakov nad Nitricou. Podobný typ redukovanej dvoježevé baziliky premonštrátskeho kostola Panny Márie v Bíni patrí už do prechodného obdobia okolo polovice 13. storočia a bol už v lodi rovnako ako pod i nad emporou zaklenutý krížovými rebrovými klenbami a jeho trojchórový záver má tri polygonálne apsidy. Kostol v Bíni, i keď jeho exteriér neorománsky upravili, svojim celkovým usporiadaním a formou detailov patrí celkom do uhorského prostredia – má spoločitosť s viacerými stavbami v dnešnom Maďarsku, ktoré čerpali námety z Podunajska (napríklad premonštrátsky kostol v Ocsi).

Prechodnému slohu, v ktorom sa zlučujú neskororománske prvky s ranogotickými, patrí veľká časť stavieb z 13. storočia. Ťažisko vývoja architektúry sa postupne presúva do vznikajúcich miest, kde sa ekonomicky vzráha nová spoločenská vrstva mešťanov. Popri cisterciánskych a premonštrátskych rádoch usmerňujúcich vidiecku kolonizáciu vystupujú do popredia mendikanti, viazaní od svojich začiatkov na mestá. Od dvadsiatych rokov 13. storočia sa v Banskej Štiavnici súčasne stavajú dva rozmerne bazilikové kostoly – farský a dominikánsky. Dominikánsky kostol má priečnu loď so štvorcovým chórom a trojicou apsid, z ktorých stredná bola polygonálna. V podveži a priečnej lodi sa zachovali pôvodné krížové klenby s masívnymi hranolovými lombardsko-podunajskými rebrami, pásy vymedzujúce kríženie sú už lomené. Rovnakými rebrami je zaklenutý spodný priestor (kostnica) karneru na hrade. Viaceré kostoly na okolí redukované napodobujú štiavnický bazilikový typ, vrátane použitia lombardsko-podunajského hranolového rebra (Krupina, Dobrá Niva). V mnohých mestách vznikajú pri farských kostoloch stavby karnerov (Banská Štiavnica, Kremnica, atď.). Na slovenské územie – do štiavnického okolia zasiahla významná „podunajská škótska“ benediktínska huta, ktorej kamenári vytesali najnádhernejší románsky portál na Slovensku v malom kostolíku v Iliji. Viažu ho vzťahy k prácam te istej huty v Jáku a Třebči.

Dejiny románskej architektúry na Slovensku sa uzatvárajú prepoštským kostolom v Spišskej Kapitule nadväzujúcim v mnohom smere na kostol v Bíni a dokončovaným ešte v poslednej štvrtine 13. storočia, teda v období, keď už gotický sloh definitívne ovládol umeleckú tvorbu na našom území.